

МІНІСТЕРСТВО АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ПРОДОВОЛЬСТВА УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ВІСНИК
АГРАРНОЇ НАУКИ ПРИЧОРНОМОР'Я
Науковий журнал

Виходить 4 рази на рік
Видається з березня 1997 р.

Випуск 1 (77) 2014

Миколаїв
2014

<http://visnyk.mnau.edu.ua/>

Засновник і видавець: Миколаївський національний аграрний університет.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №19669-9469ПР від 11.01.2013 р.

Згідно з Постановою ВАК України від 14.04.2010 р. № 1-05/3 видання включено до переліку фахових видань.

Головний редактор: В.С. Шибанін, д.т.н., проф., чл.-кор. НААНУ

Заступники головного редактора:

І.І. Червен, д.е.н, проф.

К.М. Думенко, д.т.н., доц.

В.П. Клочан, к.е.н., доц.

М.І. Гиль, д.с.-г.н., проф.

В.В. Гамаюнова, д.с.-г.н., проф.

Відповідальний секретар: Н.В. Потриваєва, д.е.н., доц.

Члени редакційної колегії:

Економічні науки: О.В. Шибаніна, д.е.н., проф.; Н.М. Сіренко, д.е.н., проф.; О.І. Котикова, д.е.н., проф.; Джулія Олбрайт, PhD, проф. (США); І.В. Гончаренко, д.е.н., проф.; О.М. Вишневська, д.е.н., доц.; А.В. Ключник, д.е.н., доц.; О.Є. Новіков, д.е.н., доц.; О.В. Скрипнюк, д.ю.н., проф.; О.Д. Гудзинський, д.е.н., проф.; О.Ю. Єрмаков, д.е.н., проф.; В.І. Топіха, д.е.н., проф.; В.М. Яценко, д.е.н., проф.; М.П. Сахацький, д.е.н., проф.; В.С. Дога, д.е.н., проф. (Молдова).

Технічні науки: Б.І. Бутаков, д.т.н., проф.; К.В. Дубовенко, д.т.н., проф.; В.І. Гавриш, д.е.н., проф.; В.Д. Будаков, д.т.н., проф.; С.І. Пастушенко, д.т.н., проф.; А.А. Ставинський, д.т.н., проф.; В.П. Лялякіна, д.т.н., проф. (Росія).

Сільськогосподарські науки: В.С. Топіха, д.с.-г.н., проф.; Т.В. Підпала, д.с.-г.н., проф.; Л.С. Патрєва, д.с.-г.н., проф.; В.П. Рибалко, д.с.-г.н., проф., академік НААН України; І.Ю. Горбатенко, д.б.н., проф.; І.М. Рожков, д.б.н., проф.; В.А. Захаров, д.с.-г.н., проф. (Росія); С.Г. Чорний, д.с.-г.н., проф.; М.О. Самойленко, д.с.-г.н., проф.; Л.К. Антипова, д.с.-г.н., доц.; В.І. Січкарь, д.б.н., проф.; А.О. Лимар, д.с.-г.н., проф.; А.П. Орлюк, д.б.н., проф.; В.Я. Щербаков, д.с.-г.н., проф.; Майкл Бьоме, проф. (Німеччина).

Рекомендовано до друку вченою радою Миколаївського національного аграрного університету. Протокол № 6 від 25.02.2014 р.

Посилання на видання обов'язкові.

Точка зору редколегії не завжди збігається з позицією авторів.

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:

54020, Миколаїв, вул. Паризької комуни, 9,

Миколаївський національний аграрний університет,

тел. 0 (512) 58-05-95, www.mnau.edu.ua, e-mail: visnyk@mnau.edu.ua

© Миколаївський національний
аграрний університет, 2014

<http://visnyk.mnau.edu.ua/>

СТАН ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Н.І. Климаш, кандидат економічних наук

С.Г. Бляшук, студентка

Національний університет харчових технологій

У статті досліджено сучасні тенденції та стан аграрного сектора економіки України, розглянуто основні результати діяльності вітчизняних сільгоспвиробників. Установлено ресурсний потенціал аграрного сектора, визначено структуру продукції сільського господарства та сформовано напрямки підвищення результативності господарювання сільськогосподарських підприємств з метою задоволення потреб населення у якісних продовольчих товарах.

Ключові слова: аграрний сектор, державна політика, рослинництво, тваринництво, результати діяльності сільгоспвиробників.

Постановка проблеми. Аграрний сектор економіки України виступає системоутворюючою складовою національної економіки, формує основні засади збереження суверенності держави, соціально-економічної основи розвитку сільських територій та забезпечує розвиток технологічно-пов'язаних галузей економіки.

Протягом останніх десяти років сільськогосподарське виробництво в Україні має стійкі тенденції до зростання валової продукції. Крім того, аграрний сектор України, безперечно, спроможний на вагомий внесок у вирішення світової проблеми – подолання голоду. В умовах мінливого зовнішнього середовища, інтеграції до світового економічного простору, посилення процесів глобалізації розвиток аграрного сектора економіки є надзвичайно важливим і актуальним завданням економічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вивченні проблем розвитку аграрного сектора економіки, системи економічних відносин між його учасниками вагомий внесок зробили багато учених-економістів, серед яких: Ю.І. Данько [1], В.С. Жигadlo [2], Г.В. Ковальова [3], О.О. Красноручський [4], В.Я. Месель-Веселяк [5], Д.А. Міщенко [6], П.Т. Саблук [7],

© Климаш Н.І., Бляшук С.Г., 2014

М.М. Федорова [8] та інші. Визнаючи вагомість отриманих наукових результатів, слід відзначити, що окремі аспекти розвитку аграрного сектора потребують подальших досліджень.

Формулювання цілей статті. Метою статті є визначення сучасного стану аграрного сектора економіки України та обґрунтування основних пріоритетів розвитку системи агроєкономічних відносин.

Для досягнення визначеної мети в роботі поставлено та вирішено такі науково-практичні завдання: визначено загальний внесок аграрного сектора у формування ВВП, проаналізовано стан забезпечення населення продовольством та сформульовано завдання щодо нарощування обсягів виробництва сільгосппродукції.

Виклад основного матеріалу. Виняткова роль у задоволенні потреб населення продуктами харчування, забезпеченні їх екологічності та гарантуванні продовольчої безпеки держави належить аграрному сектору економіки країни.

Відповідно до Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року [9] аграрний сектор (сільське господарство, харчова і переробна промисловість) формує 17 відсотків валового внутрішнього продукту та близько 60 відсотків фонду споживання населення. Крім того, аграрний сектор є одним з основних бюджетоутворюючих секторів національної економіки, частка якого у зведеному бюджеті України за останні роки становить 8–9 відсотків, а також займає друге місце серед секторів економіки у товарній структурі експорту.

Аграрний сектор сприяє розвитку інших галузей, які становляють засоби виробництва та споживають продукцію сільського господарства як сировину, а також надають транспортні, торговельні та інші послуги.

Особлива роль аграрного сектора в соціально-економічному житті країни обумовлюється унікальним поєднанням сприятливих природно-кліматичних умов та геостратегічним положенням, спроможністю України зайняти вагоме місце на міжнародному продовольчому ринку.

Сільське господарство України є однією з найважливіших галузей економіки. Воно забезпечує 9,2% валової доданої вартості, у ньому використовується основних засобів вартістю понад 100 млрд грн, господарюючі суб'єкти користуються 20,6 млн га сільськогосподарських угідь (2012 р.). Сільськогосподарські підприємства виробляють на 223,2 млрд грн валової продукції сільського господарства, у т.ч. 149,2 млрд грн продукції рослинництва і 74 млрд грн продукції тваринництва (рис. 1) [10].

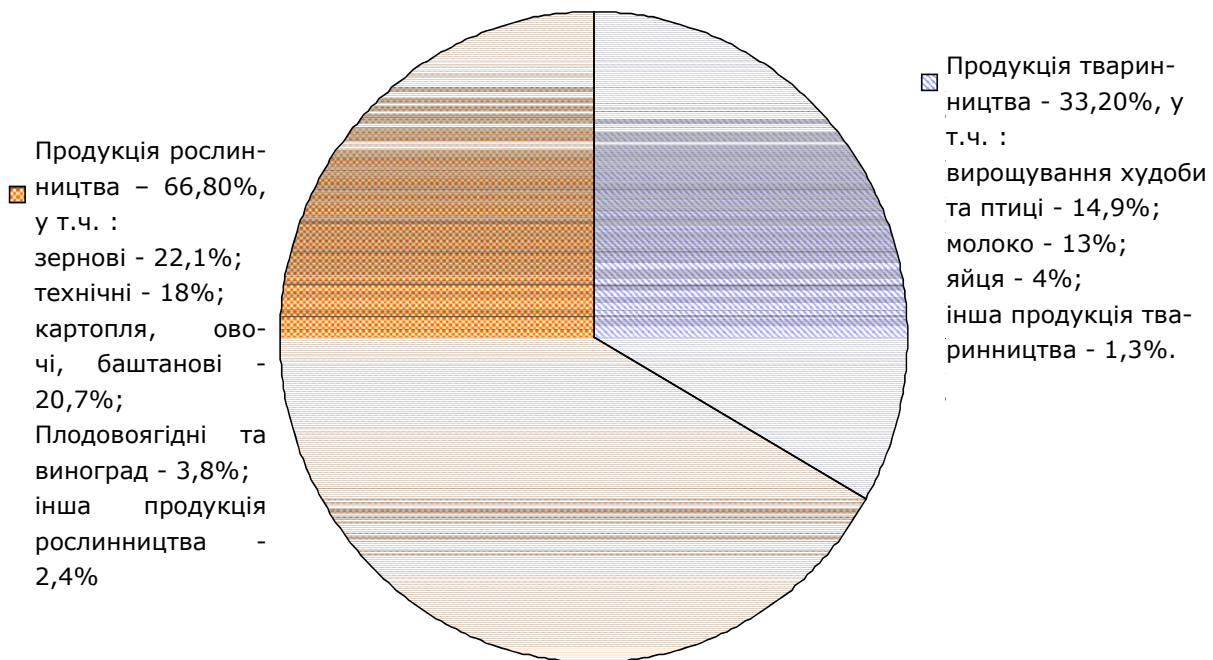

Рис. 1. Структура валової продукції сільського господарства у 2012 р.

Організаційно-правові форми сільськогосподарських підприємств урегульовані Законами України «Про господарські товариства», «Про сільськогосподарську кооперацію» та іншими актами. У 2012 р. господарську діяльність вели 55866 сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм, з яких: господарських товариств – 8121; приватних підприємств – 4183; виробничих кооперативів – 856; фермерських господарств – 40732; державних підприємств – 294; підприємств інших форм – 1680 [10].

Сільськогосподарська діяльність провадиться майже на всій території країни. У сільській місцевості на початок 2013 р. проживала майже третина загальної кількості населення (31,4%). У галузі зайнято 3,49 млн осіб із числа сільського населення [10].

У 2008 р. і 2011 р. отримано найвищий за всю історію України урожай зернових – відповідно 53,3 і 56,7 млн тонн проти 51 млн тонн у 1990 р.

Починаючи з 2001 р. виробництво сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах є прибутковим, рівень рентабельності у 2011 р. становив 19,3 %, а у 2012 р. склав 16,2%, що є достатньо високими показниками за останні роки. Рівень рентабельності практично завжди прибуткового рослинництва (крім кризового 2008 р.) у 2012 р. становив 22,3%, а тваринництва – 14,3% [10].

У 2012 р. сільськогосподарські підприємства одержали понад 26 млрд грн чистого прибутку, в тому числі 20,1 млрд грн від реалізації сільськогосподарської продукції. Продуктивність праці у сільськогосподарських підприємствах у 2012 р. становила 159,6 тис. грн на одного зайнятого (для порівняння у 1990 р. – 50,3 тис. грн, що у 3 рази менше) [10].

За рахунок власного виробництва (рис. 2.) забезпечується внутрішня потреба у зерні, цукрі, олії, картоплі, овочах, зросло споживання на одну людину молока і м'яса.

Ресурсний потенціал сільського господарства, в основі якого знаходяться високопродуктивні землі сільськогосподарського призначення та сприятливі агрокліматичні умови, має значні можливості для подальшого свого розвитку. Існують додаткові можливості, порівняно з іншими країнами, щодо збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, внеску галузі в підвищення рівня продовольчої та енергетичної безпеки, зростання експортного потенціалу держави (табл. 1).

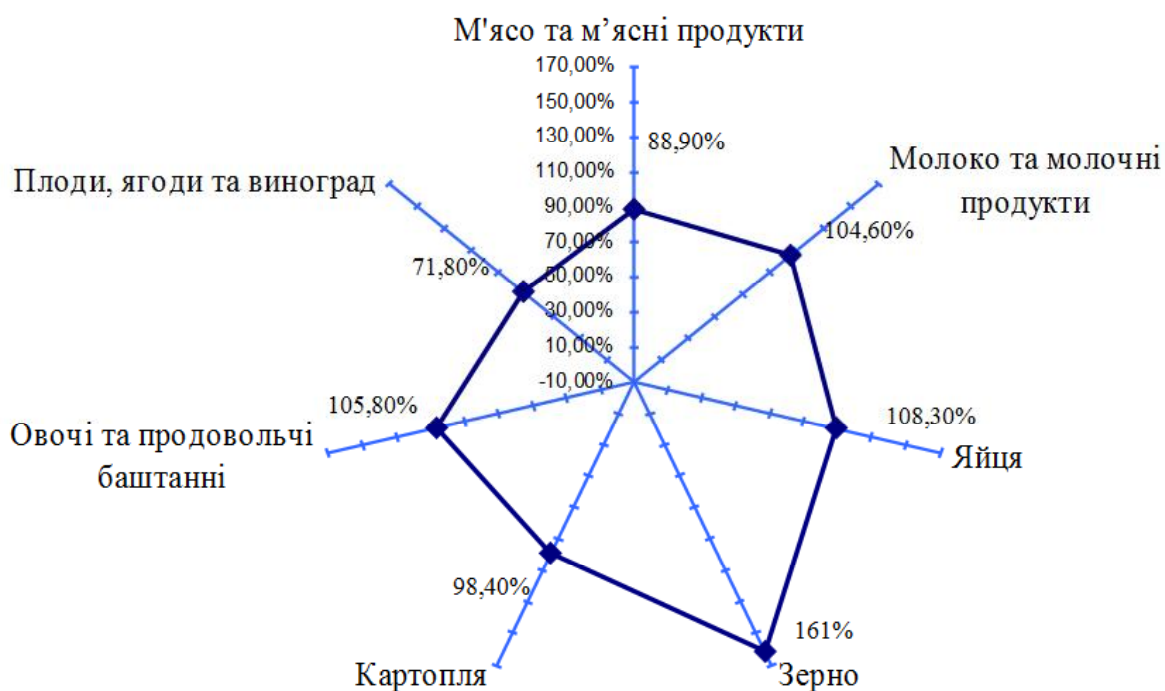

Рис. 2. Рівень самозабезпеченості основними видами продовольства у 2012 р. [10]

Таблиця 1

Структура сільськогосподарських угідь України та інших країн світу [10]

Країна	Угіддя, всього, млн га	Рілля		Кормові угіддя		Інші	
		млн га	питома вага, %	млн га	питома вага, %	млн га	питома вага, %
Австрія	3,5	1,4	40,0	2	57,1	0,1	
Білорусь	9,4	5,6	59,6	3,1	33,0	0,7	7,4
Велика Британія	17,6	5,7	32,4	11,1	63,1	0,8	4,5
Канада	73,4	45,7	62,3	27,9	38,0	-0,2	0,5
Німеччина	17,1	11,8	69,0	5,2	30,4	0,1	0,6
Польща	18,7	12,6	67,4	4	21,4	2,1	11,2
Росія	210,2	122,6	58,3	78	37,1	9,6	4,6
США	426,9	173,5	40,6	239,2	56,0	14,2	3,4
Франція	30,3	18,5	61,1	11,1	36,6	0,7	1,8
Україна	41,6	32,5	78,1	7,9	19,0	1,2	2,9

В Україні розораність угідь становить 78,2%. Відповідно до законодавства [12], [13], з інтенсивної сільськогосподарської обробки належить вилучити від 1,6 до 3,3 млн га. Водночас розширенню підлягають площі пасовищ та сіножатей.

Проблема охорони і підвищення родючості сільськогосподарських земель в умовах зростання інтенсифікації виробництва і викликів глобалізації економічних процесів повинна стати все актуальнішою для управління земельними ресурсами і земельними відносинами. Закон України «Про контроль за використанням та охороною земель» визначає основні принципи цієї роботи, а саме: забезпечення раціонального використання та охорони земель як основного національного багатства, що перебуває під особливою увагою держави; пріоритет вимог екологічної безпеки у використанні земельних ресурсів над економічними інтересами; поєднання заходів економічного стимулювання і відповідальності у сфері використання та охорони земель.

Доля експорту в загальному обсязі зовнішньої торгівлі продукції аграрного сектора становить 69,8%. Порівняно з 2011 р. експорт збільшився на 38,4% і досяг 18,2 млрд дол США у 2012 р. Найвагомими чинниками позитивного сальдо сільськогосподарської продукції за даний період були: високі обсяги експорту зернових культур – 38,5% від загального обсягу експорту сільгосппродукції, олії – 22,7%, а також насіння олійних культур – 9,4% [10].

Аналіз рівня розвитку аграрного сектора в Україні дозволяє говорити про значний нереалізований потенціал для виробників круп'яної продукції, який залежить від урожаю зернових. Об'єм річного виробництва круп'яних виробів в Україні оцінюється на рівні 300-315 тис. тонн, причому щорічні коливання у виробництві по основних видах продукції досить значні.

Галузь рослинництва є основною складовою сільськогосподарського виробництва, її частка в загальному обсязі виробництва склала у 2012 р. 66,8%. Найбільша частка в структурі виробництва припадає на кукурудзу, гречку та пшеницю, які разом становлять 89% всього обсягу [10].

Місце і роль олійно-жирової галузі в національній економіці України характеризується її внеском у виробництво та реалізацію продукції АПК і харчової промисловості [7]. За останні 15 років збудовано 20 заводів з виробництва олії та

олійно-жирової продукції, в галузь інвестовано понад 1 млрд дол США. Потужності по переробці олійного насіння в Україні збільшилися з 2,5 млн т у 1998 р. до 13,3 млн т у 2013 р., а їх використання за цей період збільшилося з 30 до 90%. Планується, що до 2015 р. потужності по переробці олійних культур досягнуть 15 млн т на рік.

Запровадження державної підтримки на утримання молодняка великої рогатої худоби вперше за роки незалежності зумовило зростання чисельності великої рогатої худоби. На 1 січня 2013 р. в країні нараховувалося 4645,9 тис. голів великої рогатої худоби, що на 220,1 тис. голів, або на 5,0% більше порівняно з початком 2012 р., у т. ч. у господарствах населення – 3139,4 тис. голів (на 224,2 тис. голів, або на 7,7% більше) [10].

У 2012 р. поголів'я свиней збільшилося на 2,8% і на кінець року становило 7576,7 тис. голів, у т.ч. в аграрних підприємствах – на 7,2% (3556,9 тис. голів), у господарствах населення – скоротилося на 0,8%. Загальне поголів'я птиці всіх видів порівняно з початком 2012 р. зросло на 6,6%, або на 13,3 млн голів (становило 214,1 млн голів), у т. ч. в сільськогосподарських підприємствах – на 11,5%, а у господарствах населення – на 1,2%.

Дещо скоротилося (на 0,1%, або на 1,2 тис. голів) поголів'я овець та кіз за рахунок зменшення стада в аграрних підприємствах на 8,5% (становило 265,3 тис. голів).

Аналізуючи розвиток аграрного сектора економіки України, слід зазначити про наявність багатьох проблем, які заважають ефективно функціонувати, а саме: недосконалість логістики зберігання, інфраструктури аграрного ринку і, як наслідок, значні втрати продукції; використання застарілого обладнання, техніки, що призводить до ризику збільшення виробничих витрат; неповна адаптованість вітчизняної продукції до умов міжнародного ринку, а також певна невідповідність вимогам щодо якості та безпечності сировини та харчових продуктів.

Основними пріоритетними напрямками розвитку системи агроекономічних відносин, на нашу думку, є:

- Ліквідація перманентного дефіциту оборотних коштів та нарощування обсягів інвестиційної діяльності в сільському господарстві в межах 170–250 млрд грн [14];

- розвиток трансрегіональних аграрних формувань корпоративного типу, які мають високу конкурентоспроможність на ринку;

- контроль за діяльністю агрохолдингів, зважаючи на значні розміри підконтрольних їм угідь (25–28% загальної площі) з метою уникнення безробіття, зменшення соціальної напруженості і вимивання коштів із села;

- правове забезпечення та нормування базових екологічних вимог сільськогосподарського виробництва;

- раціоналізація у поширенні новації і переведення результатів наукових досліджень у практичну площину;

- інтенсифікація зв'язків між основними учасниками розвитку аграрного сектора – державою, підприємництвом і наукою – створення ефективної комунікативної системи;

Висновки. Отже, аграрний сектор України повинен стати провідною ланкою економіки, що сприятиме її зростанню. Вирішити окреслені проблеми або зменшити їх вплив можливо за допомогою заходів, які дозволять активно реалізовувати вітчизняну продукцію на міжнародних ринках; змін в системі оподаткування аграрного сектора; удосконалення державного контролю, орендних відносин; налагодження ефективної системи логістики; моніторингу ринку сільськогосподарської продукції; раціонального використання і охорони земель сільськогосподарського призначення та ряду інших заходів.

Список використаних джерел:

1. Данько Ю. І. Системність та комплексність як основа раціонального аграрного маркетингу мікро —, мезо — та макрорівнів / Ю. І. Данько // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». — 2008. — № 628. — С. 459 — 463.

2. Жигadlo В. С. Виробництво зернових та олійних культур в Україні: проблеми та перспективи в умовах світової продовольчої кризи / В. С. Жигadlo, О. В. Сікачіна ; За ред. В. І. Артюшина. — К. : Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН, 2008. — 44 с.

3. Ковальова Г. В. Методика оцінки економічної ефективності і виробництва продукції тваринництва / Г. В. Ковальова // Вісник ЛНАУ: економіка АПК. — 2008. — № 15. — С. 196 — 203.

4. Красноруцький О.О. Теоретичне значення категорії «розподіл продукції» для дослідження функціонування аграрного ринку / О.О. Красноруцький, В.М. Онегіна,

- Ю.І. Данько // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент». 2013. — Вип. 4 (55). С. 3 — 9.
5. Месель-Веселяк В. Я. Реформування аграрного сектора економіки України (здобутки, проблеми, вирішення) / В. Я. Месель-Веселяк // Вісник економічної науки України — 2010. — № 2 (18). — С. 205 — 211.
6. Міщенко Д. А. Теоретичні засади формування механізму розвитку аграрного сектора економіки України / Д. А. Міщенко // Інвестиції: практика та досвід. — 2011. — № 7. — С. 134 — 136.
7. Саблук П. Т. Аграрна реформа в Україні (здобутки, проблеми і шляхи вирішення) / П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. — 2009. — № 12. — С. 3 — 13.
8. Федоров М. М. Особливості формування ринку земель / М. М. Федоров // Економіка АПК . — 2007. — № 5. — С. 73 — 78
9. Верховна Рада України [Електронний ресурс] : офіційний сайт. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
10. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] : офіційний сайт. — Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua>.
11. Міністерство аграрної політики і продовольства України [Електронний ресурс] : офіційний сайт. — Режим доступу : <http://minagro.gov.ua>.
12. Про охорону земель : [закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV] // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 39.
13. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. №2768-Ш. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 3 — 4, ст.27.

С.Г. Бляшук, Н.И. Климаш. Состояние и особенности развития аграрного сектора экономики в современных условиях.

В статье исследованы современные тенденции и состояние аграрного сектора экономики Украины, рассмотрены основные результаты деятельности отечественных сельхозпроизводителей. Установлен ресурсный потенциал аграрного сектора, определена структура продукции сельского хозяйства и сформированы направления повышения результативности хозяйствования сельскохозяйственных предприятий с целью удовлетворения потребностей населения в качественных продовольственных товарах.

S. Blyashuk, N. Klymash. Condition and features of the agricultural sector of economy in modern conditions.

The article investigates the current trends and the state of the agricultural sector of Ukraine. The basic performance of the local farmers are discussed. The resource potential of the agricultural sector is defined. The prospects of its future development and ways of improvement the efficiency of management of agricultural enterprises to meet the needs of the population in high-quality food products are identified.

ЗМІСТ

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

В.С. Шобанін. Зерновиробництву України – інноваційний розвиток	3
І.І. Червен, М.І. Кареба. Щодо розвитку ринку сільськогосподарських угідь в Україні	11
О.М. Вишневська. Конкурентні позиції сільськогосподарських підприємств	19
І.Т. Кіщак, Н.О. Корнева. Ефективність використання бюджетних коштів на стабілізацію чисельності поголів'я тваринництва у Миколаївській області	26
Л.П. Марчук. «Зелена» економіка : суперечності та перспективи розвитку	34
І.Г. Крилова. Соціально-вікові особливості участі жінок на ринку праці України.....	42
В.І. Криленко. Оцінка сільськогосподарської складової аграрного сектора у забезпеченні економічної безпеки України.....	49
Т.В. Калашнікова. Вплив державної підтримки на економічну стійкість сільськогосподарських підприємств	58
Н.Ю. Буга. Стан та проблеми аграрного сектора економіки України в сучасних умовах.....	64
Н.І. Климаш, С.Г. Бляшук. Стан та особливості розвитку аграрного сектора економіки в сучасних умовах.....	71
Н.В. Цуркан. Актуальні проблеми виробництва продукції багаторічних трав на півдні України.....	80
Л.І. Крачок Аспекти технологічної безпеки аграрної галузі в Україні та світі: порівняльний аналіз.....	86
Т.М. Висоцький. Аналіз державної підтримки рослинництва в Україні	93
Л.В. Сус. Перспективи стабілізації цінової ситуації в галузі тваринництва	100
Р.В. Данильченко. Міжнародний досвід функціонування та регулювання зернового ринку.....	109

Ю.А. Кормишкін. Механізм державної підтримки
рослинництва.....119

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ НАУКИ

Л.К. Антипова. Роль абіотичних факторів у формуванні врожаю
насіння люцерни за різних укосів.....127

Н.В. Маркова. Агроекологічні аспекти вирощування гібридів
соняшнику в умовах Південного Степу України.....133

Н.М. Єфімова. Вплив мінеральних добрив на поживний
режим ґрунту та урожайність післяжинивних посівів проса в
агромеліоративному полі рисової сівозміни.....140

Б.І. Аврамчук. Формування висоти еспарцету посівного залежно
від елементів технології в правобережному лісостепу України ...148

Л.В. Гойсюк. Особливості водоспоживання кабачка за різних
строків сівби та схем розміщення рослин в умовах західного
Лісостепу України.....154

В.І. Гроза. Динаміка росту і розвитку перепелів при
вирощуванні з використанням наносрібла.....161

Н.В. Гребенюк. Особливості годівлі бугайців у період
вирощування до 6- місячного віку.....169

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

В.Р. Черлінка. Застосування гексагонально-растрової ЦМР у
дослідженнях хронологічно-хорологічної варіабельності ґрунтового
покриву.....176

А.Ю. Ліннік. Визначення діючої сили еластичного бича на
коренеплід цукрового буряка.....182

**С.Г. Чорний, А. О. Жиленков, Л. М. Козаченко,
І.Л. Тітов.** Алгоритмізація процесу оптимального керування
узагальненим показником якості для складних структур.....188

В.С. Подгуренко. Нагрузочная способность зубчатых муфт с
учетом погрешностей изготовления зубьев.....197

Наукове видання

Вісник аграрної науки Причорномор'я
Випуск 1(77) – 2014

Технічний редактор: *О.М. Кушнарьова.*
Комп'ютерна верстка: *М.Г. Алексєєв.*

Підписано до друку 25.02.2014. Формат 60 x 84 1/16.
Папір друк. Друк офсетний. Ум.друк.арк. 13,2.
Тираж 300 прим. Зам. № ____ . Ціна договірна.

Надруковано у видавничому відділі
Миколаївського національного аграрного університету
54020, м.Миколаїв, вул.Паризької комуни, 9

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4490 від 20.02.2013 р.